

**ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ У ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

Справедливість як принцип цивільного права є формою реалізації у цивільних правовідносинах ідеї визнання суб'єктивного права особи. У цивільних правовідносинах принцип справедливості детермінує сферу приватної автономії особи. Справедливість у цивільних правовідносинах розуміється як досягнення компромісу між правами й інтересами власника та інших суб'єктів права, спадкодавця і спадкоємців, а також сторін у договорі.

Постановка проблеми. Цивільне право нині є єдиною галуззю права України, в якій принцип справедливості отримав пряме нормативне закріплення у ролі загальної засади цивільного законодавства. Ст. 3 ЦК України увібрала в себе основоположні правові ідеї та визначила їх як фундамент правового регулювання майнових та особистих немайнових відносин. Значення такого нормативного закріплення основних принципів полягає в тому, що правові ідеї, які раніше виводилися із змісту закону і використовувалися лише у теоретичних розробках та дослідженнях, тепер визначені як загальнообов'язкові норми, які можуть і повинні застосовуватися у практиці розв'язання цивільно-правових спорів. Важливість законодавчого визначення основних принципів цивільного права підкреслює А. С. Довгерт: “Згадані принципи мають загальнообов'язковий характер, і тому їх дотримання та врахування при законотворенні і розгляді конкретних правових ситуацій є обов'язковою вимогою закону. Практичне значення цього положення полягає, зокрема, в тому, що суд повинен не лише механічно аналізувати конкретні юридичні документи, а й осмислювати принципи та цілі, що лежать в основі їх прийняття” [12, с. 9]. Нормативне закріплення загальних засад цивільного законодавства надає галузі концептуального характеру, концентровано відображає правову основу, на ґрунті якої будуть реалізовуватися усі інші нормативні приписи [2].

Щоб уникнути термінологічного непорозуміння, зазначимо, що хоча ст. 3 ЦК України має назву “Загальні засади цивільного законодавства”, ті положення, які вона визначає, а саме: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність і розумність, у теоретико-

правових дослідженнях, а також у практиці застосування цивільно-правових норм традиційно розглядаються як принципи права [1; 11, с. 9; 12, с. 9-10]. Проблема правомірності ототожнення понять “принципи права” та “загальні засади законодавства” не досліджувалася у вітчизняній правовій науці. Аналогічна ситуація у російському цивільному праві проаналізована О. Г. Комісаровою, яка прийшла до висновку, що принцип у праві – це правова ідея, яка у вигляді даних науки, розробок провідних юристів тією чи іншою мірою впливає на розсуд законодавця, а загальна засада – це узагальнення нормативного рівня, результат проходження науково абстрагованих ідей крізь свідомість законодавця, що безпосередньо проявляється у матерії об'єктивного права. За допомогою засад правові принципи втілюються у нормативних положеннях, завдяки чому наділяються примусовою силою і впливають на організацію правового регулювання [2].

Стосовно українського цивільного права можна стверджувати, що за своєю сутністю положення шести пунктів ст. 3 ЦК є галузевими принципами, тобто визначають основні, вихідні положення та ідеї, що найбільш повно характеризують специфіку правового регулювання цивільно-правових відносин. Вибір законодавцем терміна “загальні засади” пояснюється тим, що саме ці положення він вважає за доцільне нормативно закріпити і тим надати їм регулятивності, водночас усвідомлюючи наявність інших принципів-ідей, які відповідають сутності права і можуть виводитися зі змісту окремих цивільно-правових норм.

Закріплення справедливості як однієї із загальних засад цивільного законодавства (п. 6 ст. 3 ЦК України) означає: по-перше, декларацію справедливого характеру норм чинного цивільного законодавства, по-друге, вимогу, яка повинна враховуватися при розробці та прийнятті усіх подальших нормативно-правових актів у сфері цивільного права, по-третє, принцип правозастосовчої діяльності усіх суб'єктів цивільно-правових відносин.

Свідченням того, що визначення законодавцем принципу справедливості як однієї із засад цивільного права є результатом глибокого теоретичного осмислення та усвідомлення важливості і, навіть, невід'ємності цього принципу для регулювання цивільно-правових відносин, є послідовне його використання у нормах окремих інститутів цивільного права. Обов'язок враховувати вимоги справедливості прямо передбачений ст.ст. 23, 509, 627 ЦК України.

Ступінь наукової розробки проблеми.

Попри широке використання категорії справедливості у ЦК України та визначення її як однієї із загальних засад цивільного законодавства у сучасній українській цивільно-правовій науці відсутні ґрунтовні наукові дослідження характерних особливостей та специфіки застосування категорії справедливості у цивільних правовідносинах. На нашу думку, це пояснюється насамперед нетривалим періодом, який минув з часу набрання чинності новим Цивільним кодексом України, а також впровадженням з його прийняттям численних законодавчих новел, які, у зв'язку із відсутністю практики їхнього застосування, потребують науково-теоретичних осмислень і обґрунтувань.

Оскільки принцип справедливості прямо закріплений як загальна засада цивільного законодавства, він не був залишений поза увагою розробниками коментарів Цивільного кодексу України. І хоча ці дослідження не можна вважати вичерпними, вони значною мірою відображають особливості сучасного розуміння принципу справедливості у цивільному праві та закладають теоретичні основи для подальших наукових розробок.

А. С. Довгерт, коментуючи ст. 3 ЦК України, підкреслює, що закріплені принципи мають природно-правовий характер і їх зміст “не може вбачатися лише в текстах позитивного права” [12, с. 9]. Принципи справедливості, добросовісності та розумності, на думку автора, по-перше, акумулюють у собі усі визначені у ст. 3 засади цивільного законодавства, а також інші принципи цивільного права, а, по-друге, встановлюють заборону такого застосування усіх принципів цивільного права, яке б призвело до несправедливого, нерозумного та недобросовісного результату [12, с. 12-13]. Як зазначає А. С. Довгерт: “З позицій природного права справедливість – це застосування моральних вимог як вимог правових до актів цивільного законодавства, це поняття про належне, яке відповідає розумінню сутності людини та її прав” [12, с. 13]. Водночас дослідник зауважує, що “визначити поняття справе-

дливості й закріпити його нормативно в законах неможливо. Справедливість є категорією, яка адекватно може бути реалізована через правозастосовну діяльність” [12, с. 13]. Таку позицію автора не можна визнати цілком слушною. Впровадження категорії справедливості у позитивне законодавство надає їй ознак загальнообов'язкового правового припису, для належної реалізації якого посилання на вимоги моралі явно недостатньо.

Твердження А. С. Довгерта про те, що “коли несправедливість закону стає нестерпною, суд повинен захищати справедливість” [12, с. 13], порушує важливу дискусійну проблему. Ще Й.О.Покровський застерігав щодо надмірного розширення повноважень суддівського розсуду, не визначеного жодними об'єктивними орієнтирами: “Якщо судам повинна бути надана більша свобода розсуду, то лише за тієї умови, якщо їм одночасно наданий як порадник, хоч і позазаконний, але усе ж той чи інший об'єктивний критерій” [7, с. 99]. Й. О. Покровський не був противником природно-правових тенденцій у галузі цивільного права, проте, аналізуючи світовий цивільно-правовий досвід, він виступав проти довільного та некритичного впровадження у сферу цивільного судочинства природно-правових засад, оскільки “бажання облагородити практику судів добродійною засадою справедливості призводило врешті-решт до знищення віри у саму цю справедливість, до посилення скептичних і морально-нігілістичних течій” [7, с. 102-103]. Учений наголошував на необхідності максимальної чіткості та визначеності цивільно-правових норм та категорій.

Тому, якщо українським цивільним законодавством була сприйнята тенденція до нормативного закріплення природно-правових засад, теоретики цивільного права не можуть залишити суддів та інших суб'єктів правозастосовного процесу без чітких, визначених орієнтирів щодо реалізації цих принципів. Відсутність нормативного визначення справедливості пояснюється, по-перше, тим, що українська правова наука нині перебуває на стадії теоретичних розробок категорії справедливості, і, по-друге, відсутністю практики безпосереднього застосування природно-правових засад у сфері цивільного судочинства.

Досить чітке й лаконічне визначення принципу справедливості у цивільному праві сформульоване Є. О. Харитоновим, який пропонує трактувати справедливість “як визначення нормою права обсягу, межі здійснення і захисту цивільних прав та інтересів особи адекватно її ста-

вленню до вимог правових норм” [11, с. 10]. Але це формулювання викликає низку питань, які ставлять під сумнів можливість успішного використання принципу справедливості у такому визначенні. По-перше, воно не містить вказівок щодо того, хто має повноваження і за якими критеріями повинна здійснюватися оцінка ставлення особи до вимог правових норм. По-друге, норми права, якщо автор має на увазі норми позитивного права, визначають обсяг, порядок реалізації і захисту цивільних прав та інтересів без огляду на суб’єктивні характеристики особи та її ставлення до цих норм, однаково для всіх учасників цивільно-правових відносин, на засадах юридичної рівності. Наприклад, норми права однаковою мірою захищають право власності як законслухняних громадян, так і тих осіб, що вчинили правопорушення. Право звернення до суду мають і та сторона, яка належним чином виконала умови договору, і та особа, яка є винною у його невиконанні. Така практика не є випадковою, і не може бути визнана несправедливою, оскільки відповідає сутності, природі права, зокрема відображає застосування принципу юридичної рівності. Тому ставити реалізацію правових норм у залежність від суб’єктивного відношення особи до їхніх вимог і, особливо, визначати в такий спосіб принцип справедливості неприпустима.

Російський дослідник Л. В. Щенникова, аналізуючи цивільне законодавство Російської Федерації, пропонує розглядати справедливість як інтегративний принцип, який включає в себе усі основоположні засади цивільного права. Вона зазначає, що “теоретичний стрижень справедливості у цивільному праві міститься у глибинах самого цивільного законодавства” [16, с. 120], і вбачає критерії справедливості у ст. 1 ЦК РФ, яка визначає основні принципи цивільного законодавства. Зауважимо, що у Цивільному кодексі Російської Федерації справедливість прямо не закріплена як основний принцип (ст. 1), а згадується лише у п. 2 ст. 6 ЦК РФ, який передбачає можливість застосування аналогії права – визначення прав та обов’язків сторін на основі “загальних засад і сенсу цивільного законодавства та вимог добросовісності, розумності і справедливості” [16, с. 119]. Нормативне закріплення принципу справедливості ЦК України є свідченням глибшого сприйняття природно-правових тенденцій цивільним законодавством України. Визначення ж справедливості лише шляхом посилення на загальні засади законодавства позбавляє цей принцип самостійного змісту та практичного регулятивного значення.

Метою статті є визначення змісту справедливості як загальної засади цивільного законодавства та її співвідношення з принципами добросовісності та розумності, а також дослідження особливостей застосування принципу справедливості у відносинах власності, спадкування та у договірних правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. Справедливість як принцип цивільного права є формою реалізації у цивільних правовідносинах ідеї визнання суб’єктивного права особи. Новелою цивільного законодавства є нормативне закріплення особистих немайнових прав фізичної особи (книга друга Цивільного кодексу України), завдяки чому створюється законодавча база й виникає нормативна передумова втілення ідеї визнання суб’єктивного права особи та реалізації принципу справедливості у цивільно-правовій сфері.

Серед особливих, специфічних характеристик справедливості у цивільних правовідносинах слід відзначити те, що як загальна засада цивільного законодавства справедливість визначена разом з принципами добросовісності та розумності (п. 6 ст. 3 ЦК України), які виконують допоміжну, доповнюючу функцію щодо реалізації принципу справедливості. Добросовісність і розумність є вимогами, які звернені до учасників цивільно-правових відносин щодо здійснення ними своїх прав та виконання обов’язків. Чесне, старанне і сумлінне виконання обов’язків суб’єктами цивільних правовідносин охоплюється поняттям добросовісності. Практично-корисне, доцільне використання учасниками своїх прав, обрання порядку і способів їхнього здійснення на підставі здорового глузду, передбачає принцип розумності.

Провідною ідеєю цивільного права як сфери приватноправового регулювання є свобода. Громадяни вільні вступати або не вступати у цивільно-правові відносини, самостійно визначати вид, характер і форму своєї поведінки у межах, окреслених законодавством. Диспозитивні начала у цивільному праві надають суб’єктам цивільного права можливість за своєю волею, на власний розсуд визначати зміст цивільних прав та обов’язків.

Нормативне закріплення неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини, свободи договору, свободи підприємницької діяльності як основоположних засад цивільного законодавства (ст. 3 ЦК України) означає визнання та забезпечення свободи особистості. Але свобода у праві не є безмежною. Окремі норми цивільного законодавства покликані прямо чи опосередковано визначити межі свободи індивіда у цивільно-правових відносинах. Будь-яке

обмеження свободи повинно бути обґрунтованим. Однією з підстав обмеження індивідуальних правомочностей у цивільному праві є справедливість. Попри, безумовно, важливе значення, яке надається свободі у сфері приватноправового регулювання, можна зазначити, що норми окремих інститутів цивільного права утворюють пріоритет справедливості щодо свободи. До них належать: інститути права власності та спадкування, а також інститут договору.

У правовідносинах власності принцип справедливості актуалізується у двох аспектах: визнанні суб'єктивного права власника й обмеженні цього права, зумовленому визнанням прав інших осіб.

Перший із зазначених аспектів проявляється в абсолютному характері права власності. Ст. 316 ЦК України визначає право власності як “право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб”. Право власності визначає ставлення особи до речі як до своєї та відносини між особами (власниками та невластниками) з приводу майна. Абсолютний характер права власності означає повноту правомочностей власника щодо свого майна та обов'язок усіх інших осіб утримуватися від будь-яких посягань на чуже майно. Визнання суб'єктивного права власника нормативно закріплене, забезпечується державою і полягає у вимозі не порушувати це право, яка адресована усім суб'єктам правовідносин.

Б. М. Чичерін підкреслював, що власник повинен протидіяти будь-яким порушенням свого права власності як з боку приватних осіб, так і з боку держави, яка може встановлювати такі норми позитивного законодавства, що перешкоджають здійсненню цього права [14, с. 132]. Він зазначав, що “власність є нормою, а обмеження складають виняток” [14, с. 131]. Відповідно до українського законодавства обмеження суб'єктивного права власника допускається лише у випадках та порядку, встановлених законом (ч. 5 ст. 41 Конституції України, ч. 7 ст. 319, ч. 2 ст. 321 ЦК). Але й ті норми, що визначають порядок здійснення власником своїх прав, накладають суттєві обмеження: “Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству” (ч. 3 ст. 13 Конституції України); “Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі” (ч. 7 ст. 41 Конституції України, ч. 5 ст. 319 ЦК); “При здійсненні своїх прав та виконанні обов'язків власник зобов'язаний додержува-

тися моральних засад суспільства” (ч. 2 ст. 319 ЦК). Отже, використання особою свого майна у будь-який спосіб і без жодних обмежень можливе тільки у ситуаціях, які допускають, що “як би власник не вчинив зі своїм майном, це стосується лише його і більше нікого” [10, с. 128].

У зв'язку із численними обмеженнями, які у сучасних цивільних правовідносинах накладаються на власника, Д. Ллойд дійшов висновку, що суб'єктивні повноваження власника є не абсолютним, а “залишковим” правом: “право власності не стільки є у загальному і цілому особою свободою людини робити все, що завгодно з належною їй власністю, скільки внаслідок своєї природи є швидше певного роду залишковим правом, яке залишається після того, як належне були враховані усі інші відповідні права й обмеження” [3, с. 369]. Обов'язок власника враховувати при здійсненні своїх повноважень вимоги законодавства, права та інтереси інших осіб, моральні засади суспільства тощо не скасовує непорушність і абсолютний характер права власності. Але нормативні обмеження суб'єктивних прав власника дозволяють зробити висновок, що не свобода є визначальною характеристикою правовідносин власності, а справедливість як баланс прав та інтересів власника й інших суб'єктів.

Конституція України (ч. 3 ст. 13) та Цивільний кодекс (ч. 4 ст. 319 ЦК) містять положення “власність зобов'язує”. Є. О. Харитонов вважає, що “це правило виглядає дещо декларативним” [11, с. 216] і його позитивним моментом є лише формування правосвідомості учасників правовідносин власності. З цією думкою важко погодитися, оскільки обов'язки власника конкретизуються в окремих статтях цивільного законодавства і мають не лише декларативний, але й чітко визначений нормативний характер.

Специфікою правовідносин власності є те, що благо володіння суб'єктивним правом накладає обов'язок на самого уповноваженого суб'єкта. Норма “власність зобов'язує” узагальнює вимоги та обмеження прав власника у сфері здійснення повноважень щодо належного йому майна, обумовлене визнанням суб'єктивних прав інших осіб. Обов'язки власника “по-різному формуються залежно від різновиду предметів та особливо небезпеки й наслідків, які вони можуть мати для суспільства, а також від суспільного та господарського значення предметів” [13, с. 236].

Норми цивільного права покладають на власника обов'язок утримання й охорони майна, нести відповідальність у разі заподіяння ним шкоди, здійснення права власності у порядку,

передбаченому законодавством, та у такий спосіб, щоб не порушувалися права та законні інтереси інших учасників цивільних правовідносин, а також держави й суспільства в цілому. “Функціональна пов’язаність власності та зумовлені цим державні регулятивні повноваження стосовно неї змінюються залежно від суспільних і економічних відносин і повинні узгоджуватися з останніми” [13, с. 237]. В. Темченко, аналізуючи сучасне українське законодавство та норми міжнародного права, зазначає, що одним із принципів, на яких повинно базуватися регулювання майнових відносин, є пріоритет загальносуспільного над приватним, оскільки “інтереси суспільства є інтересом та обов’язком кожного” [9, с. 78]. Проте Б. М. Чичерін застерігав, що, “користуючись своїм правом, позитивне законодавство може, під виглядом суспільної користі, настільки обмежити власність, що від неї нічого не залишиться” [14, с. 132].

Відповідно до вимоги домірності та зaborони перевищення необхідної міри справедливості вимагає, аби тягарі й обмеження, покладені на власника у зв’язку із здійсненням ним свого суб’єктивного права, не були більшими за благо володіння цим правом. Обов’язки, покладені на власника, обмеження його суб’єктивних правомочностей, обумовлені необхідністю визнання та охорони прав та інтересів інших осіб, держави і суспільства, не повинні бути надмірними, адже у такому разі нівелюється зміст інституту права власності, знищується його сутність. А. С. Довгерт зазначає, що “втручання у право власності передбачає справедливу рівновагу між інтересами суспільства та необхідністю дотримання фундаментальних прав людини. Зокрема необхідно, щоб була дотримана розумна пропорційність між використаними заходами й тією метою, на досягнення якої спрямовувався будь-який захід, що позбавив особу власності” [12, с. 10-11].

Реалізація принципу справедливості при обмеженні суб’єктивних прав власника забезпечується дотриманням таких принципів: 1) принцип допустимості обмеження права власності виключно в інтересах “суспільного блага”; 2) принцип справедливої компенсації державою власнику майнових втрат; 3) принцип законності – обмеження встановлюються на підставі й у межах закону; 4) принцип рівності усіх власників при встановленні обмежень, тобто вони повинні встановлюватися не щодо окремих власників, а шляхом загального правового регулювання; 5) принцип судового захисту права власності – мо-

жливність звернення до суду з оскарженням обмеження права [4, с. 22].

Зазначені принципи закріплені у ст.ст. 321, 353, 386, 391-393 ЦК України, отже, обов’язок забезпечення справедливості при обмеженні суб’єктивних прав власника прямо передбачений чинним законодавством.

Інститут спадкування, який визначає порядок переходу прав і обов’язків від фізичної особи, яка померла, до інших осіб, є похідним від права власності. Порядок спадкування, відповідно до якого повинно здійснюватися спадкове правонаступництво в конкретній ситуації, відображає існуючі у суспільстві уявлення про найбільш справедливий розподіл спадщини [5, с. 57]. У книзі шостій Цивільного кодексу спадкування за заповітом передуює спадкуванню за законом, так законодавець підкреслив провідну роль відносин власності у спадкуванні. Принцип справедливості у спадкових правовідносинах передбачає врахування інтересів спадкодавця та спадкоємців, тобто забезпечення як права власника розпорядитися майном на власний розсуд, так і прав інших осіб на отримання частки у спадковому майні.

Критерієм справедливості у спадковому праві є максимальне врахування законних інтересів членів сім’ї спадкодавця та забезпечення власнику можливості розпорядитися майном, як він забажає. Спадкодавець має право скласти заповіт – особисте розпорядження особи на випадок своєї смерті, – у якому визначити коло своїх спадкоємців і частки майна, що переходить кожному з них. Виконання заповіту є визнанням суб’єктивного права спадкодавця на власний розсуд визначити долю належного йому майна. У заповіті спадкодавець може передбачити порядок розподілу майна між спадкоємцями за законом, залишити майно одному або декільком із них, позбавити права на спадкування одного чи всіх спадкоємців за законом, заповісти своє майно будь-яким особам, у тому числі і тим, які не є членами його сім’ї (ст. 1235 ЦК).

Проте свобода заповідача розпорядитися майном обмежена законодавством в інтересах осіб, які мають право на обов’язкову частку у спадщині (ст. 1241 ЦК). Необхідність визнання суб’єктивних прав і врахування законних інтересів інших осіб вимагає справедливого обмеження свободи заповіту. Право спадкодавця розпорядитися належним йому майном на власний розсуд обмежується обов’язком, який впливає з норм сімейного права, надавати матеріальну допомогу близьким родичам (неповнолітнім або повнолітнім

непрацездатним дітям, непрацездатній дружині або чоловіку та непрацездатним батькам), які мають право на обов'язкову частку у спадщині.

Положення ч. 2 п. 1 ст. 1241 ЦК, згідно з яким “розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення”, свідчить про те, що обмеження суб'єктивного права заповідача здійснюється для досягнення справедливості та врахування інтересів непрацездатних спадкоємців, а не заради обмеження як такого.

Принцип справедливості у договірних правовідносинах означає взаємне визнання сторонами договору суб'єктивних прав одне одного. Домовленість сторін, яка є змістом договору, є водночас і формою реалізації суб'єктивного права кожного з учасників договору, й актом визнання права іншої сторони договору, тобто обов'язком не порушувати це право. У взаємній зобов'язаності учасників договору В. В. Шкода вбачає єдність свободи і залежності: “я потребую іншого, а водночас інший має потребу в мені. Я втілюю власну свободу завдяки іншому, а інший власну свободу завдяки мені” [15, с. 107].

Договір є проявом фундаментального принципу свободи у майновому обороті. Воля сторін, реалізована у договорі, створює живу матерію права – правові відносини. Домовленість суб'єктів складає сутність договору, оскільки “іншого способу привести вільні волі до спільної або взаємної дії, окрім добровільної згоди, немає і не може бути” [14, с. 138]. Договір є реалізацією приватної автономії індивіда, способом здійснення ним активної свободи, яка є необхідною передумовою самого цивільного права, тому принцип договірної свободи є верховною основою цієї сфери правових відносин [7, с. 249-250].

Принцип свободи договору є однією із засад цивільного законодавства України (п. 3 ст. 3 ЦК), він має універсальне значення для всіх учасників цивільних відносин і “закріплює неприпустимість адміністративного втручання в цивільний оборот” [12, с. 11]. Право осіб самостійно врегульовувати у договорі свої відносини, порядок регулювання яких не передбачений актами цивільного законодавства, встановлено у ст. 6 ЦК. Принцип свободи договору конкретизований ст. 627 ЦК, яка зазначає, що “сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законо-

давства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності і справедливості”.

Свобода договору не є безмежною. Й.О.Покровський вважав, що питання про те, як далеко можуть поширюватися обмеження договірної свободи і у яких термінах виражатися, розкриває надзвичайно складну проблему – “можливо, одну з найскладніших проблем усього цивільного права” [7, с. 251].

Питання про підстави обмеження свободи договору вирішується авторами по-різному. Г.Радбрух вважав, що необхідність обмеження свободи договору зумовлена її власною природою: “Законодавче обмеження свободи договорів уже тому є необхідним, що ця свобода, підкорюючись діалектиці власного розвитку, сама себе обмежувала і навіть нерідко відміняла” [8, с. 163]. Б. М. Чичерін підкреслював значення моральних норм як підстави обмеження свободи договору: “Якщо взагалі моральні відносини не підлягають примусу, тоді угоди, які стосуються цих відносин, не можуть мати юридичної сили” [14, с. 142]. Й. О. Покровський визначав законні (договір не може суперечити нормам закону) та позаконні критерії обмеження свободи договору. До останніх він відносив “суспільний порядок” та “добрі звичаї” [7, с. 251-258]. Р. Циппеліус як підстави обмеження свободи договору називає: право іншого, конституційний порядок та звичаєві закони [13, с. 226].

Узагальнюючи підстави обмеження свободи договору, розроблені в юридичній науці, Цивільний кодекс України (ст. 627) передбачає, що договір не може суперечити нормам цивільного законодавства, звичаям ділового обороту, вимогам розумності та справедливості. Як принцип цивільного права справедливість означає визнання суб'єктивного права особи усіма іншими учасниками цивільних правовідносин. Конкретизована як підстава обмеження свободи договору справедливість вимагає визнання кожною із сторін договору суб'єктивних прав контрагента, а також прав інших осіб, які не є стороною договору. Вимога справедливості як підстава обмеження свободи договору не допускає укладення договорів, які суперечать моральним засадам суспільства (п. 1 ст. 203), спрямовані на порушення публічного порядку (ст. 228), укладені під впливом помилки (ст. 229), обману (ст. 230), насильства (ст. 231) або тяжкої обставини і на вкрай не вигідних умовах (ст. 233).

Основна засада договірних зобов'язань – обов'язковість виконання умов договору (ст. 629) також ґрунтується на принципі справедли-

вості, оскільки її сутнісним змістом є визнання суб'єктивного права особи. Укладаючи договір, сторони беруть на себе обов'язок виконати певну дію. Цьому обов'язку відповідає право іншої сторони за договором вимагати певної поведінки. Належне виконання умов договору є визнанням суб'єктивного права контрагента. Мотивами належної поведінки у договірних правовідносинах є моральний обов'язок суб'єктів виконувати обіцяне, а також очікування відповідної зустрічної поведінки іншої сторони у договорі [6, с. 223-224]. Справедливість як обов'язковість виконання умов договору і визнання суб'єктивного права іншої сторони не породжується вимогами закону, а є наслідком вільного волевиявлення осіб, втіленого у договорі. З моменту укладення договору, у який сторони вступають вільно, для задоволення своїх потреб та інтересів, закон зобов'язує їх підкоритися власній волі [8, с. 162].

Висновки. У цивільних правовідносинах принцип справедливості детермінує сферу приватної автономії особи. Нормативні обмеження цивільних прав суб'єкта зумовлені реалізацією у цивільно-правових відносинах ідеї визнання суб'єктивного права іншої особи. Підставою обмеження прав суб'єкта у цивільних правовідносинах є право іншої особи або обов'язок самого суб'єкта, що виникають на підставі природного права, закону або договору.

Принцип справедливості є однією із засад цивільного законодавства, яка одержала нормативне закріплення у п. 6 ст. 3 ЦК України. Справедливість як принцип цивільного права є формою реалізації у цивільних правовідносинах ідеї визнання суб'єктивного права особи. Принципи добросовісності і розумності, які також визначені у ЦК як засади цивільного законодавства, виконують допоміжну роль щодо реалізації принципу справедливості.

Хоча провідною ідеєю цивільного права як сфери приватноправового регулювання є свобода, окремі норми цивільного законодавства на підставі принципу справедливості обмежують свободу індивіда, утверджуючи пріоритет справедливості щодо свободи. Такими є норми інститутів права власності, спадкування та інститут договору.

Обмеження суб'єктивного права власності здійснюється на засадах справедливості й зумовлене необхідністю врахування у майнових відносинах прав і законних інтересів інших осіб. Принцип справедливості у спадкових правовідносинах забезпечує реалізацію права власника розпорядитися майном на власний розсуд і прав інших осіб на отримання частки у спадковому

майні. Свобода заповіту обмежується обов'язком, що випливає з норм сімейного права, утримувати осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. У договірних правовідносинах справедливість є підставою обмеження свободи договору і вимагає визнання кожною зі сторін договору суб'єктивних прав контрагента, а також інших осіб, які не є стороною договору.

Справедливість у цивільних правовідносинах розуміється як досягнення компромісу між правами й інтересами власника та інших суб'єктів права, спадкодавця і спадкоємців, а також сторін у договорі.

Список літератури

1. Колодій А. М. Принципи права України / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
2. Комиссарова Е. Г. Об основных началах гражданского законодательства / Е. Г. Комиссарова // Журнал российского права. – 2001. – № 5. – С. 13-20.
3. Ллойд Д. Идея права / Д. Ллойд ; [пер. с англ. М. А. Юмашевой, Ю. М. Юмашева] ; науч. ред. Ю. М. Юмашев – М. : ЮГОНА, 2002. – 416 с.
4. Морозова Л. А. Государство и собственность / Л. А. Морозова // Государство и право. – 1996. – № 12. – С. 19-33.
5. Омарова У. А. Основные институты наследственного права России и степень отражения в них принципа социальной справедливости : Дисс... доктора юрид. наук : 12.00.03 / Омарова Уммупазиль Авадзиевна. – М., 1999. – 240 с.
6. Оноре Т. Про право : короткий вступ / Т. Оноре ; [пер. з англ. Н. Комарова]. – К. : Сфера, 1997. – 120 с.
7. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – М. : Статут, 2001. – 354 с. – (Классика российской цивилистики).
8. Радбрух Г. Философия права / Г. Радбрух ; [пер. с нем. Ю. М. Юмашева]. – М. : Международный. отношения, 2004. – 240 с.
9. Темченко В. Правовые принципы справедливости, единости частного та загальносуспільного у власності в ринкових умовах / В. Темченко // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 11. – С. 77-81.
10. Хайек Ф. А. фон. Право, законодательство и свобода : современное понимание либеральных принципов справедливости и политики / Фридрих Август фон Хайек ; [пер. с англ. Б. Пи-

нскера и А. Кустарева] ; под ред. А Куряева. – М. : ИРИСЭН, 2006. – 644 с.

11. Цивільний кодекс України : коментар : [вид. друге із змінами за станом на 15 січня 2004 р.] / відп. ред. Є. О. Харитонов. – Харків : Одісей, 2004. – 856 с.

12. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар / [за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України]. – К. : Істина, 2004. – 928 с.

13. Циппеліус Р. Філософія права : підручник / Р. Циппеліус ; [пер. з нім.: Є. М. Причепій,

Л. А. Ситниченко, С. В. Пролєєв] ; під ред. Є. М. Причепія. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.

14. Чичерин Б. Н. Філософія права / Б. Н. Чичерин. – М., 1900. – 337 с.

15. Шкода В. В. Вступ до правової філософії / В. В. Шкода. – Харків : Фоліо, 1997. – 223 с.

16. Щенникова Л. В. Справедливість и добросовестность в гражданском праве России (несколько вопросов теории и практики) / Л. В. Щенникова // Государство и право. – 1997. – № 6. – С. 119-121.

Стаття надійшла до редколегії 2 вересня 2010 року.

Рекомендована до опублікування у “Віснику” членом редколегії М.В. Никифороком.

V.O. Vasylchuk

THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN THE CIVIL LEGAL RELATIONS: PHILOSOPHICAL AND LEGAL ASPECT

Summary

A justice as a principle of the civil law is a form of realization of idea of the recognition of the subjective rights of a person in the civil legal relations. In the civil legal relations principle of justice stipulates the sphere of the private autonomy of an individual. The principle of justice in the civil legal relations is regarded as achievement of the compromise between rights and interests of the owner and other subject of law, legator and legatee and also between parties to a contract.

В.А. Васильчук

ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТИ В ГРАЖДАНСКИХ ПРАВООТНОШЕНИЯХ: ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ

Резюме

Справедливость как принцип гражданского права является формой реализации в гражданских правоотношениях идеи признания субъективных прав личности. В гражданских правоотношениях принцип справедливости детерминирует сферу личной автономии индивида. Принцип справедливости в гражданских правоотношениях рассматривается как достижение компромисса между правами и интересами собственника и других субъектов права, наследодателя и наследников, а также сторон в договоре.